

УДК 74.200.51; 504

Тетяна Гармаш
(м. Полтава)

ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ НАУКОВОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Й.К. ПАЧОСЬКОГО

*Стаття присвячена Йосипу Конрадовичу Пачоському - видатному українському і польському вченому-натуралісту, ботаніку, зоологу XIX-XX століття, його науковий спадок має значний інтерес для розуміння процесу розвитку вітчизняної науки. Більша половина наукового життя Й.К. Пачоського, його дослідження (характеризуючи які додаємо **розпочав, започаткував, вперше, за ініціативою**) пройшли в Україні. Активізація дослідження його діяльності науковцями України – це данина пам'яті вченому. Дослідження і розробка питань історії науки допомагають почути наукове слово видатних людей, не дозволяють залишитися йому лише фондами наукових установ.*

Успіхи світового природознавства XIX століття стимулювали розвиток наук в Російській імперії: підвищується інтерес до природознавства і техніки, зростає прагнення вчених і викладачів до взаємного спілкування з метою розвитку і поширення наукових знань [1].

На суспільну думку другої половини XIX століття мали значний вплив перекладені 1866 року російською мовою роботи Чарльза Лайеля «Основи геології», яка представляла людину як нову потужну геологічну силу, і Джорджа Перкінса Марша «Человек и природа» із приведеним систематизованим описом збитків, нанесених людиною природі, зазначенням конкретних причин цього процесу [2]. У 1866 році видатний німецький біолог, натураліст Е. Геккель вперше вводить термін «екологія».

У 1869 році в Україні один за одним створюються потужні природничо-наукові товариства універсального характеру, діяльність яких мала великий вплив на науковий і культурно-просвітницький процеси царської Росії. Вони становили собою науково-дослідні структури при Харківському, Київському, Новоросійському університетах [3].

За В.С. Савчуком, 60-і роки стали «золотим» періодом вітчизняного природознавства, надовго визначили шляхи його розвитку і успіхи [4, с.18]. З цього моменту можна говорити про університетську лінію громадського природоохоронного руху в Україні. Університети перетворилися на центри єднання науки із суспільством.

У стінах Київського університету сформувалися наукові позиції Йосипа Конрадовича Пачоського, що посів вагоме місце у галузі вивчення та охорони природи степової зони Півдня України кінця XIX - початку XX ст.

Він увійшов в історію науки як новатор. Перш за все зазначимо, що діяльність ботаніка Й. Пачоського є дійсно унікальною. В.С. Борейко писав: «До кінця XIX століття охороною нелісної рослинності мало хто цікавився. Виключення становить діяльність видатного ботаніка Й.К. Пачоського ...» [5,с.293]. Ще одна характерна риса вченого: проведені дослідження і подані висновки завжди ув'язувалися із практичними рекомендаціями.

Початком становлення Йосипа Конрадовича Пачоського як «видатного еколога»[2,с.34] можна вважати його перехід у березні 1878 року із Рівненського реального училища на навчання до Уманського училища землеробства і садівництва. У 1888-1894 роках працював у Ботанічному саду Київського університету [6]. Й.К. Пачоський співпрацював із Київським товариством природознавців із 1887 року [1]. Серед природознавців, що діяли від Київського товариства дослідників природи, найбільший внесок у вивчення фауни Волині, за дослідженнями В.В. Іванців, було зроблено В.К. Совинським, Й.К. Пачоським, М. Лук'яновим. Аналіз праць Й.К. Пачоського із фауністики Волині свідчить про високий рівень вивчення вченим безхребетних тварин та про перші спроби диференціювання зоології на прикладні науки, зокрема виокремлення прикладної ентомології. Вивчав Й.К. Пачоський і хребетних цього регіону. У 1887 році Й.К. Пачоським була проведена експедиція до Володимира-Волинського з метою вивчення фауни і флори околиць міста, про результати роботи якої він доповідав 20 листопада 1888 року на засіданні Київського товариства природодослідників. Робота Й. Пачоського мала характеру загального наукового дослідження не лише флори й фауни, але й подавала характеристику ґрунтів, клімату ряду населених пунктів [7]. Оцінкою роботи молодого вченого можна вважати включення його у подальші дослідження товариства. За дорученням Київського товариства, він здійснив широкі флористичні дослідження із 1887 р. до 1894 р.: обстежив нижню течію Дунаю та Дону, Донську та Архангельську губернії, Полісся, а також Херсонську, Полтавську і Подільську губернії [5]. Новизна повідомлення Й.Пачоського «К фауне перепончатокрылых насекомых (Hymenoptera) Киевской и Волынской губернии» (1889) визначена самим автором. Він подав короткий історичний огляд праць науковців, де відзначив окремі роботи і вказав на те, що до 1889 року

ентомологічні дослідження губерній південно-західних регіонів практично не проводилися [7].

Роботи Й.К. Пачоського засвідчують його ретельні глибокі досліді і описи природи херсонського краю, півдня Російської імперії. Не ставлячи за мету характеристику робіт вченого, звернемо увагу на деякі із них: «Описание растительности Херсонской губернии» (Херсон, 1915), «Причерноморские степи. Ботанико-географический очерк» (Одеса, 1908); «Основные черты развития флоры юго-западной России» (Херсон, 1910) [8].

Восени 1897 року Йосипа Конрадовича Пачоського запросили на посаду губернського ентомолога до Херсонського губернського земства. Саме тут він розкрився як дослідник і природоохоронець південного регіону. Його завданням було систематичне дослідження природи Херсонської губернії для розробки практичних заходів по боротьбі із шкідниками сільського господарства. Початком реалізації поставленого завдання стала організація при губернській управі ентомологічного кабінету [9].

Чільне місце серед робіт Й.К. Пачоського займають праці, присвячені вивченню шкідників сільського господарства та розробці найбільш дієвих заходів боротьби із ними. Вчений досліджує уражені комахами і хворобами сільськогосподарські райони, розробляє радикальні методи захисту сільськогосподарських культур. Результатом активного включення у дослідну роботу з моменту призначення на посаду стала робота «Обзор врагов сельского хозяйства Херсонской губернии за 1898-99 годы» (1899). Практичне спрямування мав цілий ряд інших праць: «Защита фруктовых деревьев от почкового долгоносика» (1900), «Механическая обработка почвы как лучшее средство борьбы с врагами хлебных злаков» (1900), «Наставление к употреблению ядовитых составов для уничтожения вредных насекомых и грибков» (1903), «О златогузке» (1910), «Насекомые, повреждающие кукурузу» (1913).

Й.К. Пачоський комплексно вивчав Херсонський регіон, долини Дніпра, Інгульця, Буга і Дністра. Ним проведено геоботанічні дослідження, подано науковий опис рослинного покриву Асканійських степів, пустель, ботаніко-географічний опис лісів. Фундаментальні праці - монографії Й.К. Пачоського, присвячені Херсонській губернії, «Херсонская флора» та «Описание растительности Херсонской губернии» були удостоєні академічних премій А.М. Ахматова та Фішера фон Вальтгейма [10].

В останні десятиліття XIX ст. природоохоронна пропаганда поповнюється рядом нових форм. Серед них – організація природничо-історичних музеїв. Варто зазначити: ще 1885 року за пропозицією

професора В.В.Докучаєва у Петербурзі була створена особлива комісія, яка мала доручення підготувати проект уставу губернських природничо-історичних музеїв. Такий проект був підготовлений і разом із пояснювальною запискою надісланий у всі губернські управи і місцеві статистичні комітети з метою можливого полегшення роботи по відкриттю музеїв і проведенню досліджень територій. Комісія розробила програми для завідувачів музеїв і усіх любителів природознавства: настанови по збиранню і збереженню колекцій, правила проведення досліджень. Про популярність даних матеріалів засвідчують факти їх перевидання. На кінець 1907 року розійшлося п'ять видань цієї книги [11].

Серед активних пропагандистів організації краєзнавчих музеїв поряд із В.В. Докучаєвим В. Борейко називає Й.К. Пачоського. Завдяки різноплановій діяльності Й.К. Пачоського по збиранню та колекціонуванню природних зразків, а також передачі колекцій Херсонського повітового земства, місцевих дослідників, ентомологічний кабінет вченого перетворився у природничо-історичний музей, який і був відкритий з ініціативи Й.К. Пачоського [5].

Гребінник Т.О., досліджуючи питання історії Херсонського музею, починає її з організації ентомологічної служби й ентомологічного кабінету при земстві, який за короткий час перетворився на практичний центр допомоги у вирішенні проблеми місцевого господарства, у першу чергу з питань захисту рослин. Звіти губернського ентомолога Й.К. Пачоського – результати систематизації наукових досліджень з ентомології. За 20 років діяльності розглянуто питання біології шкідників сільського господарства і заходи боротьби з ними. Автор звертає увагу на те, що звіти мали значення не лише для ентомологів Криму, Херсонщині, але й інших районів Росії та України і становили собою цінний доробок інструктивного матеріалу з ентомології [12]. Ентомологічні колекції у природничо-історичному музеї склали окремий відділ і були базою широких досліджень із сільськогосподарської ентомології, перш за все вивчення видового складу шкідливих комах, їх життя і стадії перетворення, способи і періоди боротьби із ними. Дуже важливим був опис нових видів шкідливих і маловідомих комах [12]. За Т.О. Гребінник, під час першої світової війни особливого значення набули дослідження шкідників харчових запасів. Досвід проведення ентомологічних досліджень у Херсонському музеї та втілення їх результатів у сільськогосподарську практику дозволив Й.К. Пачоському виступати із пропозиціями щодо створення різноманітних ентомологічних служб і установ [12].

Значний внесок було зроблено в «інвентаризацію орнітофауни» [12]. У Херсоні на 1909 рік Й.К. Пачоським було представлено 273 види птахів губернії Фауністичні дослідження з питань орнітології виділялися новизною. У Херсонському природничо-історичному музеї вивчення орнітофауни переслідувало у першу чергу практичні цілі, пов'язані із захистом рослин від шкідників. Увага у цих дослідженнях зверталася на виявлення факторів для обґрунтування висновків щодо корисності чи шкідливості того чи іншого птаха для сільського господарства. Сміливим висновком вченого був поділ птахів Херсонщини на три категорії – за критерієм корисності для сільського господарства [12].

За 20 років невтомної праці завідувачем музею Й.К. Пачоський сформував цінні колекції з флори і фауни півдня України: унікальний гербарій херсонської і таврійської флори, комах, риб, ссавців і рептилій. Разом з препаратором Т.І. Бареем він створив рідкісну колекцію птахів Херсонської губернії, яка і нині є еталоном майстерності [10].

Досліджуючи діяльність Й.К. Пачоського, не один раз можна провести паралелі із його сучасником Г.О. Бризгаліним. Спираючись на досліди вчених, Г. Бризгалін вбачав однією із причин появи шкідливих комах і гризунів шкідливі дії людей проти птахів і закликав «вжити всіх заходів, аби наші безсилі і беззахисні співники – комахоїдні птиці й звірі знов повернули собі ту силу, яку вони мали раніше» [13: 9].

Важливою формою діяльності товариств природознавців півдня Російської імперії Савчук В.С. визначає інститут почесних членів, який сприяв тісній співпраці, зміцнював зв'язки між товариствами та іншими науковими установами, популяризував наукові досягнення вітчизняних і зарубіжних науковців, розширював коло наукових обговорень і дискусій [4]. Й.К. Пачоський був почесним членом Новоросійського товариства природознавців [4]. Постійним місцем проживання Й.К. Пачоського був Херсон, але вчений працював в експедиціях, вивчаючи флору та фауну певного регіону [5]. Завдяки підтримці Новоросійського товариства природознавців у 1908 році вчений здійснив поїздку до Бессарабії, де досліджував бессарабські ділянки широколистяного лісу, Білецький степ, плавні Дунаю і північну частину Придністров'я. Займався також вивченням історії розвитку флори південно-західної Росії, лісів Східної Європи та інш. У 1910 році в «Записках Новоросійського товариства природознавців» друкується його робота «Основные черты развития флоры юго-западной России» [9].

Одним із перших (1891 р.) Й. Пачоський описав рослинні угруповання південноросійських степів і сформулював цілі і завдання подібних досліджень. Радянська енциклопедія визначає дослідження Й.К. Пачоського як такі, що сприяли розвитку вчення про рослинні угруповання [8].

Результати широких комплексних досліджень, численні матеріали стали основою виробленого ним нового підходу до вивчення рослинного покриву «Й.К. Пачоський виділив два об'єкти досліджень для ботаніків — вид та формацію, підкресливши, що вивчення умов існування, розвитку та поширення рослинних асоціацій має важливого значення» [1: 382].

На початок 90-х років XIX ст. багаті практичні традиції в агрономії, проведення лісонасаджень і луговому господарстві в Росії стали основою для формування науки, названою фітосоціологією. Вона займалася вивченням рослинних співтовариств [2]. Остаточне виділення фітоценології із ботанічної географії рослин, її становлення в Україні пов'язане із широкомасштабним вивченням причорноморських степів. До її сфери входили такі важливі проблеми, як оцінка ґрунтів за характером рослинності, з'ясування причин безлісся. Вивченню цих проблем присвячено праці А.М. Краснова та Й.К. Пачоського [1].

Й.К. Пачоський вперше обґрунтовує думку про виокремлення вчення про рослинні співтовариства у статті «Стадии развития флоры», чим практично закладає основи нової у рамках традиційної ботаніки науки про історію розвитку і розповсюдження рослинних асоціацій, відстоюючи об'єктивну реальність і необхідність її самостійного розвитку [14].

На наш погляд, у плані розуміння Й.К. Пачоського як видатного еколога, науковця-новатора хрестоматійною є його робота «Основы фитосоциологии». Намагання довести безпосередньо наукове слово Й.К. Пачоського виправдовує введення цитат із зазначеної праці. Й.К. Пачоський доводить, що зелене вбрання Землі не є чимось випадковим. Він складається із закономірних комплексів рослинних форм, що живуть особливим спільним життям, яке відрізняється від життя як окремих рослин, так і життя видів. Це життя є соціальним, суспільним: створюється своєрідне єдине ціле особливого розуміння — стабільне середовище, у якому відбувається фактичне життя конкретних одиниць, часто абсолютно не спроможних розвиватися поза умовами, створеними даним устроєм. Вчений підкреслює: нормальний рослинний покрив складається із рослинних співтовариств, що змінюють один одного у залежності від умов проростання і мають певний характер. Розвиток фізіології та екології

вчений подає на основі аксіоми: « Не зная слагаемых, нельзя понять явления суммарного, определяемого совокупностью одновременно действующих сил» [15: 5]. Закономірно: на історичному шляху розвитку науки фізіологія як наука про життєві процеси повинна була передувати екології, яку Й.К. Пачоський визначає як вчення про життєві процеси у нескінченно складних дійсно життєвих обставинах і визначаючих увесь устрій життя окремого співтовариства рослин і його видів. Вчений зосередив увагу на взаємовпливовості рослин і середовища, зазначивши, що до завдань екології доцільно віднести не лише вивчення впливу середовища на рослину (образний приклад дуба [15: 5-9]), але й зміни самого середовища під впливом рослини. Й.К. Пачоський підкреслює органічний зв'язок факторів і умов, що створюють середовище життя рослини, їх комплексне поєднання, що підсилює значення кожного, а отже, поділ їх на складові достатньо умовний, хоча вивчення потребує диференційованого виділення і передусім факторів неорганічної і органічної природи. Наведемо власне визначення вченим екології: «является дисциплиной, которая отчасти есть как бы физиологией в сложной жизненной обстановке, частью является учением, так сказать, о домашнем хозяйстве растений, об условиях, при которых они произрастают. Иными словами, это дисциплина о жизни растений в связи со средою» [15,с.2]. Великий розділ книги присвячений вивченню екологічних даних. Повертаючись до Г. Бризгаліна, зазначимо: «В непчатій природі панує лад, гармонія або рівновага. Тут нема а ні корисних, а ні шкідливих створінь, позаяк кожна найдрібнісенька тварина виконує своє певне призначення, її існування необхідно для добробуту усієї природи» [13: 9].

Й.К. Пачоський подає ряд переконливих ілюстрацій взаємовідносин між рослинами, доводячи існування в природі повної гармонії і доцільності. Й.К. Пачоський зосереджує увагу на здатності кожного організму в односторонньому порядку так змінити природне середовище, що подальше його існування є неможливим; і лише за участі інших організмів, здатних відновити порядок, існування його стає можливим. Він наголошував на необхідності вести господарство, наслідуючи закони природи.

Вчений був переконаний: реалізації складного завдання дослідження природних співтовариств допоможе організація заповідних місць. Основою наукових висновків повинні стати порівняння результатів комплексного дослідження дикої рослинності і тієї, що знаходиться на землях, які перебувають у використанні. Вчений веде нас до думки практичного значення природних заповідників, яке криється у тому, що орієнтація результатів досліджень на умови існування співтовариств дикої природи зможе

орієнтувати на ті норми, які повинні скласти основу регламенту використання людиною природних ресурсів, допоможе спрямувати зусилля на збереження або відновлення флори і фауни. Такий підхід вченого пояснює його намагання створити такі місця. Йосипа Конрадовича Пачоського можна назвати ініціатором створення заповідника «Асканія-Нова». У 1898 році Й.К. Пачоський переконав освіченого землевласника Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна виділити площу дикого степу у маєтку Асканія-Нова і зробити її заповідною [2: 34]. Ф.Фальц-Фейн постійно користувався консультаціями відомого дослідника півдня України [16]. Сучасники називали асканійський зоопарк «гордістю Росії» [9: 16].

Після Жовтневої революції Асканія-Нова перейшла у власність держави, у 1919 році було опубліковано декрет про організацію заповідника «Чаплі». Заповідник знаходився у веденні Наркомзема України. У 1921 році Асканія-Нова перейменовується у Перший державний степовий заповідник України. З весни 1922 р. до вересня 1923 р. Ботанічним відділом Науково-Степової станції Державного заповідника Асканія-Нова завідував Й.К. Пачоський, де займався науковою і адміністративною роботою. Він проводив тут постійні спостереження цілинних степів [9].

Першим російським вченим, який поставив у науковому плані питання заповідання в Україні названо професора В.В. Докучаєва. Докучаєв першим висловив ідею організації постійних наукових станцій на заповідних об'єктах [5]. У 1910 році Й.К. Пачоський розвиває погляди В.В. Докучаєва на наукову роботу заповідників: накреслює коротку програму наукової діяльності ботанічних станцій із заповідними ділянками в українських степах, зосереджує увагу на важливості тривалих, багаторічних спостережень за фауною і флорою найбільш типових ділянок заповідних об'єктів [5: 315].

На жаль, Й.К. Пачоський змушений був покинути Радянську Україну, у вересні 1923 року разом із синами він переїздить до Польщі. Уже в іншій країні він продовжить свою науковудіяльність [9].

Висновок. Суб'єктивним фактором розвитку громадського природоохоронного руху визначається організаторська діяльність найбільш активних представників інтелігенції [4]. Прогресивні вчені, громадські діячі вели копітку роботу, щоб донести до широких мас населення мету й завдання охорони природи, показати значення природоохоронних заходів для поліпшення умов існування людини.

Шлях розвитку української науки є достатньо складним. Складною була доля і багатьох природодослідників. Дослідження історичного шляху української науки - невід'ємна складова вивчення історії України.

Повернутися до глибокого вивчення наукового спадку Йосипа Конрадовича Пачоського вимагає тривожна сучасність. Й.К. Пачоський своїми працями притягує до вивчення оточуючого середовища, спрямовує дослухатися голосу рідної природи, чим ненав'язливо і глибоко виховує любов до неї, свідоме ставлення до необхідності її збереження. Для нас абсолютно актуального звучання набувають слова академіка В.Р. Вільямса: «Докучаєв, Костычев, Измаильский, Коржинский, Пачоский, Танфильев, Келлер, Высоцкий – вот те богатыри, которые исколесили степную полосу, труженики, которые в течение более полу столетия плели канву далекого и близкого этой полосы в целях построения лучшего ее будущего. Пришел новый человек. Он возьмет труды этих ученых, разберется в них критически и все заслуживающее внимания, все ценное положит в основу своего дела» [17: 42].

Список використаних джерел та літератури

1. Павленко Ю.В., Руда С.П., Хорошева С.А., Храмов Ю.О. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах – К.: Видавничий дім «Академперіодика», 2001 – 420 с.
2. Дуглас Вайнер (Уинер). Экология в Советской России. / Перевод с английского Е.П. Крюковой.- М.: Прогресс, 1991. - 398 с.
3. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. Том ХХІ^а. - С.-Петербург. – 1897. – С. 618.
4. Савчук В.С. Природничонаукові товариства Півдня Російської Імперії: друга половина ХІХ - початок ХХ в. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ.- 232 с. – Рос. мовою.
5. Борейко В.Е. История охраны природы Украины. X век – 1980. Издание второе, дополненное. Серия: История охраны природы. Вып. 24. – 2001. – 544 с.
6. Пузанов. И.И., Гольд Т.М. Выдающийся натуралист Пачоский (1864 - 1942) – М.: Наука, 1965. – 86 с.
7. Іванців В.В. Розвиток зоологічних досліджень на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. - К., 2003.
8. Большая советская энциклопедия. Т.32. – М.: Государственное научное издательство «Большая советская энциклопедия», 1955. – С. 253.
9. Борейко В.Е. Аскания-Нова: тяжкие версты истории (1826-1993). Серия: история охраны природы. – Киев, 1994. – 158 с.
10. Горлова Н. До 90-річчя музею природи // «Ефір», 1996. - №9.
11. Программы и наставления для наблюдений и собирания коллекций по геологии, почвоведению, метеорологии, гидрологии, нивелировке, зоологии и ботанике. С.Петербург. Издание Императорского СПБ Общества естествоиспытателей, 1908. – 571 с.

12. Гребінник Т.О. Діяльність Й.К. Пачоського і Херсонського земства по заснуванню природничо-історичного музею // Південний архів.– Херсон, 2001.– Вип. V. – С. 86 – 93.
13. Бризгалін Г.А. Охорона пам'яток природи на Україні. / Переклад з російської мови В.Ф. Ніколаєва - Полтава: Електрична друкарня Я.Е. Брауде 1919. – 31 с.
14. Пачоский И.К. Стадии развития флоры // Вестн. естествознания. – 1891. - №8. – С. 261-270.
15. Пачоский И.К. Основы фитосоциологии. Курс, читанный на Агрономическом факультете Херсонского Политехнического Института в 1919/20 году. - Херсон: Вторая Государственная Типография, 1921. – 346 с.
16. Корнеев О.П. Короткий нарис історії охорони природи на Україні // Матеріали про охорону природи на Україні – Випуск 2. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1960. – С. 3-10.
17. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. – М.: Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1953. –152с.

Tetiana Garmasz. Ochrona przyrody jako aspekt naukowej i praktycznej działalności J. Paczoskiego.

Artykuł jest poświęcony Józefowi Paczoskiemu wybitnemu ukraińskiemu i polskiemu uczonemu, który był naturalistą, botanikiem, zoologiem XIX-XX w. Jego naukowy spadek, jest wielkim wkładem dla rozwoju nauki ojczystej. Prowadzone badania jego naukowej działalności, której dokonują naukowcy Ukrainy – to oddanie czci Paczoskiemu.

Tetyana Garmash. Nature Protection Aspects of J.K. Pachosky Scientific and Practical Activity.

The paper is devoted to Joseph Kondratovych Pachosky – a prominent Ukrainian and Polish scientist – naturalist, a botanist, a zoologist of XIX-XX century. His scientific legacy is essential for the process of national science development comprehension. The major part of his scientific activity (which characterizes him as an initiator and organizer) took place in Ukraine. The intensification of investigation of J. Pachosky's activity by Ukrainian scientists is a tribute to his memory. The study and elaboration of the history of science help us hear the scientific word of outstanding people and keep it from being only the funds of scientific establishments.